

Πρόλογος

Με τη μελέτη μου αυτή θέλησα να προσεγγίσω ορισμένες δυσχέρειες που εμφανίζει η διαδικασία υπολογισμού της νόμιμης μοίρας, με διερεύνηση ενδεχόμενης εσωτερικής ενότητάς της. Σε τρία βήματα (λογική βασικής διαδικασίας και διατήρησή της ακέραιης στην κληρονομία με χρέη και στον υπολογισμό σε περίπτωση συνεισφοράς) δείχνεται η ενότητα αυτή (βλ. και στο τέλος, υπό *Αποτίμηση αντικειμένου και πορισμάτων μελέτης*). Εκ των υστέρων έτσι αναφέρθηκα σε μέθοδο υπολογισμού.

Μέσα στη γενική πορεία της μελέτης, ενδιαφέρθηκα, παράλληλα, να διευρύνω κατά το δυνατό το φάσμα των εξεταζόμενων περιπτώσεων, αποβλέποντας σε πληρέστερο έλεγχο των προτεινόμενων λύσεων. Δυσχερής αποδείχθηκε, στο πλαίσιο αυτό, η απαραίτητη διάκριση των λύσεων, με παράλληλη όμως εναρμόνισή τους, ώστε να διατηρηθεί η ενότητα της προσέγγισης.

Η δημοσίευση της μελέτης έρχεται μετά από μια δεκαετία και πλέον (από το ακαδημαϊκό έτος 2010-2011) αδιάλειπτης συμμετοχής μου στη διδασκαλία του Κληρονομικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Βρίσκω ευκαιρία να ευχαριστήσω τις αγαπητές και τους αγαπητούς συναδέλφους, που μαζί τους πορεύθηκα τα χρόνια αυτά.

Τις ευχαριστίες μου εκφράζω στον εκδότη κ. Πάνο Σάκκουλα, που πρόθυμα και με την ευγένεια και τον επαγγελματισμό που τον διακρίνουν ανέλαβε την έκδοση.

Αθήνα, Ιούνιος 2021

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Υπολογισμός της νόμιμης μοίρας υπό ευρεία και υπό στενή έννοια

1. Υπό ευρεία έννοια υπολογισμός της νόμιμης μοίρας είναι το σύνολο της διαγνωστικής πορείας η οποία είναι απαραίτητη, για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν ένα πρόσωπο έχει δικαίωμα και με ποιο ειδικότερο περιεχόμενο και αντικείμενο ως αναγκαίος κληρονόμος συγκεκριμένου θανάτου. Η διαγνωστική αυτή πορεία περιλαμβάνει ως πρώτο κατά σειρά βήμα το αν συγκεκριμένο πρόσωπο περιλαμβάνεται στους αναγκαίους κληρονόμος (in abstracto και in concreto) και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, ποιο το ποσοστό που δικαιούται κατ' αρχήν το πρόσωπο αυτό ως in concreto αναγκαίος κληρονόμος. Το πρώτο αυτό βήμα, το οποίο περιλαμβάνει τρία επιμέρους βήματα¹, αφορά κατά βάση τις ρυθμίσεις των άρθρων 1825, 1826 και 1830 ΑΚ.

2. Στην προβληματική του «υπολογισμού» της νόμιμης μοίρας δίνεται συνήθως στενότερο περιεχόμενο, στο οποίο δεν περιλαμβάνεται το πιο πάνω πρώτο βήμα, αλλά μόνο τα περαιτέρω βήματα προς το συμπέρασμα αν ο τυχόν in concreto αναγκαίος κληρονόμος που έχει βρεθεί από το πρώτο βήμα είναι πράγματι μεριδούχος τελικά και σε ποια έκταση. Αυτό, βέβαια, εφόσον τα περαιτέρω αυτά βήματα είναι απαραίτητα, εφόσον δηλαδή ο υπολογισμός δεν εξαντλείται ήδη στο πρώτο βήμα.

II. Αντικείμενο της μελέτης

3. Αντικείμενο της μελέτης είναι κατ' αρχήν ο υπολογισμός με την πιο πάνω στενότερη έννοια, με *sedes materiae* κυρίως τις ΑΚ 1831, 1833 και 1834 σε συνδυασμό βεβαίως με τις ΑΚ 1825 § 2, 1827 και 1835, οι οποίες συνδέονται με την ικα-

---

1. α) Εξέταση κατά πόσο το πρόσωπο που ενδιαφέρει είναι in abstracto αναγκαίος κληρονόμος, περιλαμβάνεται δηλαδή στα πρόσωπα που αναφέρονται στις διατάξεις των άρθρων 1825 § 1 εδ. α' ή είναι μέρος συμφώνου συμβίωσης με τον κληρονομούμενο κατά το άρθρο 8 εδ. α' ν. 4356/2015 (και παλαιότερα το άρθρο 11 § 2 ν. 3719/2008). β) Σε καταφατική απάντηση, εξέταση κατά πόσο το πρόσωπο αυτό είναι in concreto αναγκαίος κληρονόμος, δηλαδή αναγκαίος κληρονόμος υπό τις περιστάσεις της συγκεκριμένης κληρονομικής διαδοχής. γ) Σε καταφατική απάντηση, εύρεση του ποσοστού στην κληρονομία το οποίο κατ' αρχήν δικαιούται το πρόσωπο αυτό υπό την πιο πάνω ιδιότητα.

Εισαγωγή

νοποίηση της τυχόν ελλείπουσας αξίας της νόμιμης μοίρας από την κληρονομιαία περιουσία ή από παροχές εν ζωή προς τρίτους. Ζητήματα που εντάσσονται στο πρώτο βήμα (παραπ. αρ. 1) θα εξετάζονται σε όση έκταση μπορεί να απαιτείται ορισμένη διευκρίνιση κατά την ανάλυση ζητημάτων σχετικών με τον υπό στενή έννοια υπολογισμό.

Περαιτέρω μπορεί να γίνει διάκριση ανάμεσα στον υπολογισμό καθαυτό, ως διαδικασία, και στα στοιχεία του υπολογισμού. Τα τελευταία είναι τα μεγέθη που εισέρχονται ως δεδομένα στις επιμέρους θέσεις του υπολογισμού ως διαδικασίας. Για παράδειγμα, το ότι σε συγκεκριμένη φάση του υπολογισμού πρέπει να καταλογισθούν στη νόμιμη μοίρα ορισμένες παροχές προς τον μεριδούχο αφορά τον υπολογισμό ως διαδικασία. Το ποιες είναι οι παροχές αυτές αφορά τα στοιχεία του υπολογισμού. Το πώς θα υπολογισθεί η νόμιμη μοίρα των γονέων σε περίπτωση συζυγικού εξαιρέτου αφορά τον υπολογισμό ως μέθοδο, ενώ το τι περιλαμβάνεται στο εξαίρετο αφορά τα στοιχεία του υπολογισμού· κ.ο.κ.

Με βάση την περαιτέρω αυτή διάκριση, αντικείμενο της μελέτης είναι κατ' αρχήν η διαδικασία του υπολογισμού, δηλαδή τα βήματα της διαγνωστικής πορείας. Ενδιαφέρει η ανάλυση των επιμέρους ζητημάτων, παράλληλα όμως, και κυρίως, διερευνούμε τη δυνατότητα σύνθεσης της διαδικασίας σε σύστημα, όχι εξωτερικό, που είναι δεδομένο εδώ, αλλά εσωτερικό, δηλαδή σε ένα σύνολο ρυθμίσεων που δίνουν αξιολογικά εναρμονισμένες λύσεις. Η δυνατότητα μιας τέτοιας σύνθεσης θα επέτρεπε να μιλήσει κανείς για μέθοδο υπολογισμού, ως τα διαγνωστικά βήματα με τα οποία η διαδικασία του υπολογισμού συγκροτείται σε ενότητα.

Στην § 1 της μελέτης εξετάζουμε συνολικά τη διαδικασία υπολογισμού, μέσα από τα βήματα στα οποία αυτή αναλύεται, έχοντας αποχωρίσει ωστόσο δύο μεγάλους κύκλους, την περίπτωση στην οποία υπάρχουν χρέη της κληρονομίας και τον υπολογισμό σε περίπτωση συνεισφοράς, που εξετάζονται στις §§ 2, 3 αντίστοιχα, σε σύνδεση όμως με τη λογική που διέπει τον βασικό υπολογισμό.

III. Εννοιολογικές διασαφήσεις

4. Νόμιμη μοίρα (ή «νόμιμο μέρος») είναι η περιουσία η οποία από τον νόμο περιέρχεται ή πρέπει να περιέλθει σε ένα πρόσωπο με την ιδιότητά του ως κληρονόμου ορισμένου προσώπου (του κληρονομούμενου) ανεξάρτητα από τη βούληση του τελευταίου ή τους κανόνες ενδοτικού δικαίου που εφαρμόζονται σε περίπτωση απουσίας εκπεφρασμένης βούλησης.

5. Η νόμιμη μοίρα είναι το αντικείμενο του «δικαιώματος νόμιμης μοίρας» (λ.χ. ΑΚ 1825 § 1 εδ. α') ή «δικαιώματος της νόμιμης μοίρας» (λ.χ. ΑΚ 1826) ή «δικαιώματος στη νόμιμη μοίρα» (λ.χ. ΑΚ 1828 § 1 εδ. α'). Ορισμένες φορές ο όρος «νόμιμη μοίρα» χρησιμοποιείται ευρύτερα, με την έννοια του δικαιώματος νό-

μιμης μοίρας² ή για να αποδώσει στο σύνολό του τον θεσμό της «αναγκαστικής διαδοχής»³, όρος που σημαίνει την κληρονομική διαδοχή στην έκταση που αυτή πρέπει να διαμορφώνεται βάσει δικαιώματος νόμιμης μοίρας, άρα κατά βάση ανεξάρτητα από και παρά την τυχόν αντίθετη βούληση του κληρονομούμενου.

6. Οι ρυθμίσεις για την κληρονομική διαδοχή βάσει δικαιώματος νόμιμης μοίρας αποτελούν το δίκαιο της νόμιμης μοίρας ή της αναγκαστικής διαδοχής. Παλαιότερα χρησιμοποιείτο και ο όρος «δίκαιο των αναγκαίων κληρονόμων», ενώ σήμερα ο όρος αυτός δεν συνηθίζεται ιδιαίτερα. Οι όροι «αναγκαίος κληρονόμος» και «μεριδούχος» ή «νόμιμος μεριδούχος» δεν είχαν πάντοτε την ίδια σημασία, διότι υπήρξε περίοδος (πρώτη φάση ρωμαϊκού δικαίου) στην οποία ορισμένα πρόσωπα έπρεπε να μνημονεύονται ως κληρονόμοι στη διαθήκη, αλλά δεν απαιτείτο και να τους καταλείπεται μέρος της κληρονομίας, ήταν λοιπόν «αναγκαίοι» κληρονόμοι, αλλά όχι «μεριδούχοι», η ίδια δε διάκριση είναι νοητή και στη δεύτερη φάση του ρωμαϊκού δικαίου (προ της Νεαράς 115 του Ιουστινιανού), στην οποία, αντίστροφα τώρα, ορισμένα πρόσωπα είχαν δικαίωμα στην κατάλειψη κληρονομιαίας περιουσίας αλλά δεν ήταν απαραίτητο να εγκαθίστανται κληρονόμοι, άρα ήταν «μεριδούχοι» αλλά όχι «αναγκαίοι κληρονόμοι» με την πιο πάνω στενή έννοια⁴. Σήμερα, οι όροι «αναγκαίος κληρονόμος» και «μεριδούχος» θα πρέπει να θεωρούνται ταυτόσημοι⁵, χρησιμοποιούμενοι χωρίς διαφορά για τον φορέα δικαιώματος νόμιμης μοίρας. Από άλλη βέβαια σκοπιά, πάλι ο όρος «μεριδούχος» θα μπορούσε, κυριολεκτούμενος, να θεωρηθεί στενότερος, για την περίπτωση στην οποία ο αναγκαίος κληρονόμος δεν είναι και μεριδούχος *stricto sensu*, δεν αποκτά δηλαδή κληρονομιαία περιουσία *ως αναγκαίος κληρονόμος*, όπως λ.χ. όταν η νόμιμη μοίρα καλύπτεται με κληρονομικές εγκαταστάσεις ή με εξ αδιαθέτου μερίδιο, ή δεν είναι καν κληρονόμος (και η νόμιμη μοίρα έχει καλυφθεί με παροχές εν ζωή)⁶. Στην παρούσα πάντως μελέτη οι δύο όροι θα χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι.

7. Το δικαίωμα νόμιμης μοίρας διαμορφώνεται κατ' αρχήν ως «κληρονομικό δικαίωμα»⁷. Αυτό σημαίνει ότι με την επαγωγή ο μεριδούχος είναι κληρονόμος

2. Βλ. λ.χ. Μπαλή, § 138.

3. *ibid.* Βλ. και τίτλο του πέμπτου κεφαλαίου του ΚληρΔ του ΑΚ.

4. Βλ. ενδεικτικά *Arndts*, § 591. Εν γένει πρβλ. *Δεμερτζή*, Περί της αναγκαστικής διαδοχής, ο οποίος τιτλοφορεί το πρώτο μέρος της μελέτης του «Το προ της Νεαράς 115 δίκαιον των αναγκαίων κληρονόμων» και το δεύτερο «Το προ της Νεαράς 115 δίκαιον της νομίμου μοίρας». Για την εξέλιξη αυτή του ρωμαϊκού δικαίου βλ. πιο κάτω § 2, υπό III 3.2. αρ. 210, 211.

5. Βλ. *Παπαντωνίου*, § 109 I σ. 412.

6. Για το ότι πάντως και στις περιπτώσεις αυτές μπορεί να διατηρεί κρισιμότητα η αναγκαστική διαδοχή, η οποία κατ' αρχήν απλώς λανθάνει, βλ. στην § 1, υπό III 1.1. αρ. 66.

7. Ως προς τη νομική φύση του δικαιώματος νόμιμης μοίρας μεταφέρεται συνεπώς ο

Εισαγωγή

(καλείται ως κληρονόμος) όπως κάθε άλλος κληρονόμος (π.χ. ο τετιμημένος με διαθήκη κληρονόμος) και αποκτά άμεσα τα κληρονομιαία στοιχεία που ανήκουν στη νόμιμη μοίρα του, η τελευταία δε εκφράζεται κατά βάση ως ποσοστό καθολικής συμμετοχής στην κληρονομία (βλ. και ΑΚ 1825 § 2), ανεξάρτητα από το αν αυτό μπορεί να προκύπτει με περαιτέρω υπολογισμό⁸. Επειδή ο μεριδούχος αποκτά κληρονομιαία στοιχεία, επιπρόσθετα δε κατά τρόπο άμεσο, χωρίς τη μεσολάβηση άλλου προσώπου, ιδίως εγκατάστατου κληρονόμου, η νόμιμη μοίρα στο ισχύον δίκαιο είναι, όπως λέγεται, μέρος της κληρονομίας (*pars hereditatis*).⁹

Στα νεότερα δίκαια τα δύο διαμετρικά αντίθετα συστήματα, υπό τα οποία δίνεται η νόμιμη μοίρα, είναι αφενός το σύστημα του μη διαθέσιμου μέρους της κληρονομίας (σύστημα *réserve*) που υιοθέτησε αρχικά ο γαλλΑΚ σε συνέχεια διαμορφωμένης εκεί παράδοσης και στο οποίο ένα ποσοστό της κληρονομίας είναι μη διαθέσιμο και δίνεται συλλήβδην στους δικαιούχους, επιμεριζόμενο περαιτέρω μεταξύ τους, οπότε ο χαρακτηρισμός της νόμιμης μοίρας ως *pars hereditatis* κυ-

---

γενικότερος προβληματισμός για τη νομική φύση του «κληρονομικού δικαιώματος», αν δηλαδή πρόκειται για γνήσιο (κυριολεκτούμενο) δικαίωμα, για έννομη σχέση, για νομική κατάσταση ή απλώς για την ίδια την ιδιότητα του να είναι κανείς κληρονόμος. Όπως ισχύει για οποιονδήποτε κληρονόμο, εξάλλου, ούτε δικαίωμα προσδοκίας μπορεί να γεννηθεί πριν από την επαγωγή (ειδικά για τον αναγκαίο κληρονόμο βλ. λ.χ. *Βουζίκας*, § 138 I 3· *Σταθόπουλο*, άρθρ. 1825, αρ. 17· εν γένει για την έννοια και τις περιπτώσεις σχηματισμού δικαιώματος προσδοκίας βλ. μελέτη του *γράφοντος*, Το δικαίωμα προσδοκίας, § 3, με ειδική αναφορά υπό III 5 σε περιπτώσεις δικαιωμάτων προσδοκίας στο κληρονομικό δίκαιο, όπως στο καταπίστευμα, στην κληροδοσία υπό αίρεση ή προθεσμία και στη μετακληροδοσία). Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι ούτε αναγνωριστική αγωγή μπορεί να ασκηθεί πριν από την επαγωγή για μελλοντικό δικαίωμα νόμιμης μοίρας· βλ. *Μητσόπουλο*, Η αναγνωριστική αγωγή, § 7 I 9 σ. 134· *Βουζίκας*, ό.π., στη σημ. 5· *Σταθόπουλο*, ό.π., αρ. 17 στη σημ. 5. Η ιδιότητα ωστόσο ενός προσώπου τουλάχιστον ως *in abstracto* αναγκαίου κληρονόμου ορισμένου προσώπου υπάρχει και πριν από την επαγωγή (για το γερμανικό δίκαιο πρβλ. BGHZ 1, 343: «Das Erbrecht und das Pflichtteilsrecht sind zwar schon während Lebzeiten des Erblassers als bestehende subjektive Rechte anzusehen, nicht aber gilt das gleiche für die erst mit dem Tode des Erblassers zur Entstehung gelangenden Erb- und Pflichtteilsansprüche»· περαιτέρω RGZ 169, 98· 92, 1· 49, 372· MünchKomm/Leipold, § 1922, αρ. 198) και συνεπώς δύναται κατά τη γνώμη μας να αποτελέσει αντικείμενο αναγνωριστικής αγωγής και κατά τον χρόνο αυτό, υπό τον όρο ότι θα ικανοποιείται και η προϋπόθεση της συνδρομής έννομου συμφέροντος (λ.χ. σε μια υπόθεση παραίτησης μέρους συμφώνου συμβίωσης, κατά την κατάρτιση του συμφώνου, από το δικαίωμα νόμιμης μοίρας σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 8 εδ. β' ν. 4356/2015)· σ' αυτή την κατεύθυνση τελικά και ο *Βουζίκας*, ό.π. Δυνατότητα έγερσης αναγνωριστικής αγωγής και πριν από την επαγωγή γίνεται κατ' αρχήν δεκτή από την κρ.γν. και στο γερμανικό δίκαιο· βλ. MünchKomm/Lange, §§ 2303 αρ. 16, 2333 αρ. 9, 10 με παραπομπές· BGHZ 158, 226 = ZEV 2004, 243· BGHZ 109, 306· BGH NJW 1974, 1084· RGZ 92, 1.

8. Βλ. εγγύτερα πιο κάτω § 1, υπό IV 1.1.

9. Βλ. *Μπαλή*, § 138.

ριολεκτηίται πλήρως, και αφετέρου το σύστημα του γερμΑΚ, στο οποίο η νόμιμη μοίρα, στην έκταση που δεν καλύπτεται η αξία της, δίνεται υπό μορφή ενοχικού δικαιώματος και μάλιστα προς χρηματική παροχή (δηλαδή προς καταβολή του χρηματικά ισαξίου ενός μέρους της κληρονομιάς)¹⁰. Στην παράδοση του προϊσχύσαντος β.ρ. δικαίου είχε διαμορφωθεί ενδιάμεσο σύστημα, καθώς η νόμιμη μοίρα νοείτο μεν κατ' αρχήν ως ποσοστό επί της κληρονομιάς¹¹, σε περίπτωση ωστόσο ανεπαρκούς κατάλειψης η συμπλήρωση του ελλείποντος μέρους γινόταν με την ενοχικής φύσεως συμπληρωτική «αγωγή» (αν και, πάλι, όχι προς παροχή χρημάτων αλλά ποσοστού επί όλων των κληρονομιαιών)¹². Στη βάση του δεύτερου αυτού στοιχείου, ορθά το προϊσχύσαν δίκαιο κατατάσσεται εγγύτερα στο δεύτερο σύστημα¹³. Η ρύθμιση του ισχύοντος σήμερα δικαίου εξακολουθεί να μην ταυτίζεται με ένα από τα δύο αντίθετα συστήματα, σαφώς όμως τώρα βρίσκεται – ως

10. Πρβλ. §§ 1967 Abs. 2, 2305, 2317 Abs. 1 γερμΑΚ και συναφώς, αντί άλλων, *Leipold, Erbrecht*, § 24 II 1. Όμοια και στο αυστριακό δίκαιο (*Geldpflichtteil*)· βλ. ρητά πλέον § 763 αυστρΑΚ. Το ίδιο πάντως γινόταν δεκτό ήδη υπό την αρχική ρύθμιση του αυστρΑΚ (1811), παρά την έλλειψη ρητής σχετικής πρόβλεψης· βλ. *Eccher, Erbrecht*, §§ 3 αρ. 2, 11 αρ. 1.

11. Δεν υιοθετείτο πάντως ο ομαδικός ή αθροιστικός υπολογισμός, *computatio collectiva*, κατά τον οποίο η νόμιμη μοίρα ορίζεται ως ένα ενιαίο για όλους τους αναγκαίους κληρονόμους ποσοστό, επιμεριζόμενο ακολούθως στον καθέναν, αλλά ανέκαθεν, και μετά την ιουστινιάνεια νομοθεσία, ο επιμεριστικός υπολογισμός, *computatio distributiva*, κατά τον οποίο για κάθε μεριδούχο υπολογίζεται χωριστά από την αρχή η νόμιμη μοίρα του ως *portio portionis ab intestato*· βλ. ενδεικτικά *Arndts*, § 593 σημ. 1· *Windscheid/Kipp*, § 580 σημ. 3 με παραπομπές· *Καλλιγά*, § 47· *Παπαρρηγόπουλο*, § 783· *Κρασσά*, § 115· *Μπαλή*, *ΕγκκληρΔ*, § 213 αρ. 2, παρά τη φαινομενικά αντίθετη διατύπωση της Νεαράς 18 κεφ. 2 του Ιουστινιανού, η οποία όπως γίνεται δεκτό δεν απομακρύνθηκε από το ρωμαϊκό δίκαιο, αλλά απλώς δεν απέδωσε κρισιμότητα στο συγκεκριμένο ζήτημα, έχοντας υπ' όψιν κατιόντες μεριδούχους και τη σύμπτωση εκεί του αποτελέσματος των δύο υπολογισμών. Υπέρ του ομαδικού υπολογισμού, μετά τη Νεαρά 18 κεφ. 2, ο *Αγγελετόπουλος*, Ο κατά το ιουστινιάνειον και βυζαντινόν δίκαιον τρόπος υπολογισμού της νομίμου μοίρας (*passim*), με λίαν μονόπλευρη ωστόσο ανάγνωση των πηγών, η οποία σε μεγάλο βαθμό λαμβάνει το ζητούμενο. Συνάφεια ανάμεσα στους ορισμούς της Νεαράς 18 κεφ. 2 και στο σύστημα της *réserve* εντοπίζει ο *Τριανταφυλλόπουλος*, Ο φαλκίδιος νόμος εν τω βυζαντινώ δικαίω, σ. 18, 81, χωρίς πάντως να εξάγει από αυτή αποκλίνουσες λύσεις ως προς τον υπολογισμό της νόμιμης μοίρας.

12. Βλ. περισσότερα παρακ. § 2, υπό III 3.2. αρ. 212, όπου και για τη διαφορετική μεταχείριση της περίπτωσης της ολοσχερούς παράλειψης του αναγκαίου κληρονόμου.

13. Βλ. *Μπαλή*, *ΕγκκληρΔ*, §§ 244, 251 επ.· τον ίδιο, *Διάγρ.ΚληρΔ*, υπό Ε'. Δίκαιον νομίμου μοίρας, σε *ΣχέδΑΚ-ΚληρΔ*, σ. 2-3, ο οποίος κατατάσσει το προϊσχύσαν σε εμάς σύστημα και αυτό του γερμΑΚ στο ευρύτερο σύστημα της διαμόρφωσης της νόμιμης μοίρας ως *pars quota bonorum* και αντιπαραβάλλει αυτό προς τη νόμιμη μοίρα ως *pars quota hereditatis*. Στην έκταση της αντιδιαστολής αυτής η έκφραση *pars hereditatis* παραμένει ακριβής και όταν ο αναγκαίος κληρονόμος αποκτά ολόκληρη την κληρονομία και όχι απλώς μέρος της· βλ. όμως *Βουζίκα*, § 142 I Δ.

Εισαγωγή

προς το ζήτημα αυτό και όχι εν γένει – προς την αντίθετη κατεύθυνση, καθώς η νόμιμη μοίρα δίνεται κατά βάση υπό μορφή κυριολεκτούμενης κληρονομικής μερίδας (μεριδίου επί της κληρονομιαίας περιουσίας)¹⁴, όχι όμως υπό μορφή συστήματος *réserve*¹⁵.

8. Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις στις οποίες ο μεριδούχος δεν γίνεται κληρονόμος υπό στενή έννοια (δεν μετέχει με καθολικό τρόπο στην κληρονομία), ιδίως όταν δεν υπάρχει κληρονομία αλλά είναι δυνατή η ικανοποίησή του μέσω μέμφης άστοργης δωρεάς. Ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις ωστόσο δεν αποκλείεται να διατηρείται η σημασία της θεώρησής του ως κληρονόμου (π.χ. για να λειτουργήσει τυχόν προσαύξηση ή, κατά μη γνήσια εξαίρεση, όταν, στην πιο πάνω περίπτωση της μέμφης άστοργης δωρεάς, υπάρχουν παράλληλα και χρέη στην κληρονομία, για τα οποία μπορεί να υπάρχει ευθύνη του ως κληρονόμου). Ακόμη όμως και όταν δεν συντρέχει κάτι τέτοιο, πάλι θεωρητικά διέρχεται κανείς μέσα από την κατ' αρχήν θέση κληρονόμου-μεριδούχου και του ποσοστού της νόμιμης μοίρας, για να διαπιστώσει αν δικαιούται τελικά κάτι ο αναγκαίος κληρονόμος και τι συγκεκριμένα¹⁶.

IV. Η νόμιμη μοίρα ως ποσοστό και ως αξία

9. Η νόμιμη μοίρα, ως μέρος της κληρονομίας και αντικείμενο κληρονομικού δικαιώματος, δεν αντιστοιχεί απλώς αλλά και είναι ορισμένο ποσοστό επί του

14. Για τις προπαρασκευαστικές εργασίες του ΑΚ στο σημείο αυτό βλ. παρακ. § 2, υπό III 3.2. αρ. 213.

15. Ως βασική διαφορά του δικού μας συστήματος θεωρείται η ευρεία δυνατότητα του κληρονομούμενου για κάλυψη της νόμιμης μοίρας με διανεμητικές διατάξεις, ιδίως με κατάλειψη στον αναγκαίο κληρονόμο δήλων αντικειμένων· βλ. σχετικά Παπαντωνίου, § 110 Ι· Σταθόπουλο, Εισαγ. άρθρ. 1825-1845, αρ. 19· πρβλ. Μπαλή, § 138. Και στο γαλλικό δίκαιο, πάντως, οι άκαμπτες λύσεις ενός αμιγούς συστήματος *réserve* αμβλύνθηκαν σημαντικά στην πορεία (βλ. Σταθόπουλο, ό.π., αρ. 19, με παραπομπή στη δ.δ. της *Kondyli*, La protection de la famille par la réserve héréditaire en droits français et grec comparés, αρ. 780-833, 877, 878), μετά δε την τελευταία νομοθετική μεταρρύθμιση, με ισχύ από 01.01.2007, είναι αμφίβολο αν κατά το αποτέλεσμα μπορεί πλέον κανείς να αναφέρεται ακόμη και σε ένα σύστημα διαμόρφωσης της νόμιμης μοίρας ως *pars hereditatis*, στην έκταση που ο αναγκαίος κληρονόμος ικανοποιείται για το ελλείπον μέρος κατ' αρχήν με καταβολή αποζημίωσης και όχι *in natura*· βλ. ιδίως νέο άρθρ. 924 γαλλΑΚ και συναφώς την απόφαση Cour de cassation αρ. 466 της 11.05.2016 (14-16.967).

16. Πρβλ. Σπυριδάκη, αρ. 124.3. in f.: ΑΠ 135/2017 ΤΝΠ Νόμος: «Σε περίπτωση που δεν υπάρχει κανένα περιουσιακό στοιχείο στην κληρονομία, τότε η αξία της κληρονομίας θα προσδιορισθεί από την αξία που είχε η άστοργη δωρεά κατά το χρόνο που έγινε και το ποσοστό της νόμιμης μοίρας θα υπολογισθεί στην παραπάνω αξία δηλαδή στην αξία που είχε η δωρεά κατά το χρόνο που έγινε»· όμοια περαιτέρω ΑΠ 2014/2014 ΤΝΠ Νόμος: 1769/2006 ΤΝΠ Νόμος: 1311/2003 ΤΝΠ Νόμος κ.ά.

IV. Η νόμιμη μοίρα ως ποσοστό και ως αξία

συνόλου της κληρονομίας¹⁷. Ότι πρόκειται για ποσοστό προκύπτει από τη βασική νομοθετική σύλληψη του δικαιώματος, όταν στο άρθρο 1825 § 1 εδ. β' ΑΚ αναφέρεται «Η νόμιμη μοίρα είναι το μισό της εξ αδιαθέτου μερίδας» και αμέσως μετά στο άρθρο 1825 § 2 ΑΚ αναφέρεται «Ο μεριδούχος κατά το ποσοστό αυτό μετέχει¹⁸ ως κληρονόμος». Προκύπτει δηλαδή από την ίδια τη νομοθετική διαμόρφωση του δικαιώματος νόμιμης μοίρας ως κανονικού κληρονομικού δικαιώματος¹⁹.

10. Ο νομοθέτης βεβαίως μέσω του ποσοστού αυτού έχει ως σκοπό να δώσει στον μεριδούχο ορισμένη αξία επί της κληρονομίας, αντίστοιχη προς το ποσοστό αυτό. Αξία της νόμιμης μοίρας είναι η χρηματική αξία η οποία θα πρέπει κατ' αρχήν να περιέλθει στον συγκεκριμένο αναγκαίο κληρονόμο υπό τα δεδομένα περιουσιακά στοιχεία του κληρονομούμενου. Τελικά άλλωστε είναι η αξία που ενδιαφέρει τον μεριδούχο, απλώς η αξία αυτή προσδιορίζεται αναλογικά προς την αξία της κληρονομίας. Διότι το ποσοστό για κάποιον λόγο δίνεται και μάλιστα για κάποιο λόγον δίνεται συγκεκριμένο και όχι άλλο ποσοστό.

Ακόμη περισσότερο, υπάρχουν περιπτώσεις – που μπορεί να είναι και ο κανόνας στην πράξη, όπως όταν υπάρχουν παροχές προσθετές στην κληρονομία (ΑΚ 1831) – στις οποίες θα πρέπει να αναζητηθεί η χρηματική αξία της νόμιμης μοίρας ως μέρους της συνολικής αξίας της κληρονομίας, ώστε, αφού συνυπολογισθεί η αξία και όσων τυχών έχει λάβει ο αναγκαίος κληρονόμος, να βρεθεί αν τελικά έχει καλυφθεί η νόμιμη μοίρα ή αν ο αναγκαίος κληρονόμος δικαιούται κάτι ως τέτοιος και τι συγκεκριμένα. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει ότι η νόμιμη μοίρα αποτελεί εδώ χρηματική αξία και όχι κατ' αρχήν ποσοστό, αντίθετα προς την κατ' αρχήν νομοθετική επιλογή. Ακόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις, άλλωστε, ο υπολογισμός της νόμιμης μοίρας αρχίζει από ορισμένο ποσοστό (το *in abstracto* ποσοστό που δικαιούται ο υπόψη μεριδούχος και προκύπτει από τις ρυθμίσεις των άρθρων 1825 ή και 1826, 1830 ΑΚ), αλλά και καταλήγει σε ποσοστό επί της κληρονομίας το οποίο μπορεί να δικαιούται ο μεριδούχος. Ακριβές είναι ότι σε περιπτώσεις όπως αυτές δεν λανθάνει απλώς αλλά συντρέχει ευθέως η αλληλένδετη σχέση²⁰ ποσοστού και χρηματικής αξίας και ότι μέσω της σχέσης αυτής καλείται κανείς να υπολογίσει και να αποκαταστήσει αυτό που ανταποκρίνεται στην πρότυπη, βασική περίπτωση, όπου όπως λέχθηκε δεν χρειάζεται να αναζητηθεί η πραγματική αξία, η οποία εκεί λανθάνει στον σκοπό της ρύθμισης χωρίς όμως να είναι υπολογιστικά απαραίτητη.

17. Βλ. Παπαντωνίου, σε ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλου, τόμ. ΙΧ – άρθρ. 1710-1870, Εισαγ. ΚληρΔ, αρ. 210 («κληρονομικό μερίδιο»), 219.

18. «[Σ]υντρέχει» στο κείμενο της καθαρεύουσας.

19. Βλ. πιο πάνω υπό 3 αρ. 7.

20. Πρβλ. Γεωργιάδη, § 32, αρ. 31 (για την περίπτωση εγκατάστασης του αναγκαίου κληρονόμου σε δήλο).

Εισαγωγή

11. Η αλληλένδετη σχέση διατηρείται, τέλος, και στις περιπτώσεις εκείνες, σπανιότερες στην πράξη, στις οποίες, αντίστροφα, κρίσιμη ευθέως είναι μόνο η αξία της νόμιμης μοίρας και μόνο λανθάνει η κρίσιμότητα της τελευταίας ως ποσοστού, χωρίς δηλαδή να χρειάζεται και να καταλήξει ο υπολογισμός σε ποσοστό, όπως όταν ο αναγκαίος κληρονόμος λαμβάνει με διάταξη του κληρονομούμενου δέληα αντικείμενα προς συμπλήρωση της ελλείπουσας αξίας της νόμιμης μοίρας²¹ ή όταν και σε όση έκταση η νόμιμη μοίρα βαρύνεται με κληροδοσία (ως ποσοτικό περιορισμό)²². Σε περιπτώσεις όπως αυτές πάντως η αναγκαστική διαδοχή δεν θα έχει κατά βάση αυτοτέλεια ως λόγος επαγωγής.

V. Προλεγόμενα για την προσέγγιση στο σύστημα της αναγκαστικής διαδοχής

1. Η ελευθερία του διατιθέναι ως κανόνας

12. Οι ρυθμίσεις για την αναγκαστική διαδοχή έχουν εισαχθεί υπέρ ορισμένων συγγενών και του συζύγου (πλέον και του μέρους συμφώνου συμβίωσης) και λειτουργούν ως εξαιρέσεις εντός του ευρύτερου πλαισίου της ελευθερίας του διατιθέναι, περιορίζοντας απλώς την τελευταία²³. Το ίδιο ισχύει και σε σχέση με τις

21. Βλ. στην § 1, υπό IV 3.

22. Βλ. σχετικά στην § 1, υπό III 1.1. αρ. 66 α) σημ. 118.

23. Βλ. έτσι Λιτζερόπουλο, § 27· Φίλιο, § 302 Α· Σπιριδάκη, αρ. 142.2· Ψούνη, § 9 Ι σ. 439· Γεωργιάδη, § 31, αρ. 5· πιο αποστασιοποιημένα ο Σταθόπουλος, Εισαγ. άρθρ. 1825-1845, αρ. 9, 13, 58: συμβιβασμός συμφερόντων σε ισότιμη βάση· δέχεται πάντως ο σ. το προβάδισμα της ελευθερίας του διατιθέναι σε συνταγματικό επίπεδο, ό.π., αρ. 9. Ότι δεν πρόκειται ούτε για ισότιμες ρυθμίσεις – ανεξάρτητα από την κατ' αρχήν ίση κατανομή της κληρονομίας, την οποία επέλεξε ο νομοθέτης στην ΑΚ 1825 § 1 εδ. β' – προκύπτει από το ότι δεν υπάρχει υποχρέωση του προσώπου να σχηματίζει ή να διατηρεί μέχρι τον θάνατό του ορισμένη περιουσία υπέρ μελλοντικών μεριδούχων, πολύ λιγότερο υποχρέωση εν ζωή χαρακτηριστικών επιδόσεων υπέρ των μεριδούχων (πρβλ. τον χαρακτηριστικό χαρακτήρα της γονικής παροχής).

Αντίθετα Βουζίκας («Προσαύξεις εν τη νομίμω μοίρα», σ. 35 επ. και εκεί σημ. 20-22· ΚληρΔ, § 142 IV σ. 756 επ.), ο οποίος με εσφαλμένο επιχείρημα από το ότι οι συντάκτες του Αστικού Κώδικα διαμόρφωσαν το δικαίωμα νόμιμης μοίρας ως «εμπράγματο», δηλαδή ως *stricto sensu* κληρονομικό δικαίωμα, και όχι ως ενοχικό, και με ανακριβή παραπομπή («Προσαύξεις ...» ό.π., σημ. 20, 21) στον Λιτζερόπουλο, § 27 Γ, ο οποίος τίποτε τέτοιο δεν υποστηρίζει, συμπεραίνει ότι ο Αστικός Κώδικας αναγνωρίζει υπεροχή και προβάδισμα της αρχής της προστασίας της οικογένειας έναντι της αρχής της ελευθερίας του διατιθέναι. Το επιχείρημα είναι εσφαλμένο, διότι, ακόμη κι αν γινόταν δεκτό ότι ο Αστικός Κώδικας ενίσχυσε τη θέση του μεριδούχου σε σχέση με το προϊσχύσαν δίκαιο – κάτι που δεν μπορεί να κριθεί από μεμονωμένη νομοθετική επιλογή και ρύθμιση, αλλά προϋποθέτει συνολική σύγκριση και αποτίμηση των διαφορών και που πάντως δεν προκύπτει ως σαφής νομοθετική πρόθεση (τέτοια ήταν κατ' εξοχήν η ανάγκη απλοποίησης της ρύθμισης· βλ. πιο κάτω

V. Προλεγόμενα για την προσέγγιση στο σύστημα της αναγκαστικής διαδοχής

ρυθμίσεις για την εξ' αδιαθέτου διαδοχή, όταν αυτή μπορεί να ενδιαφέρει τους μεριδούχους, δηλαδή σε περίπτωση χαριστικών παροχών εν ζωή του τελευταίου, οι οποίες μπορεί να ληφθούν υπόψη κατά τον υπολογισμό της νόμιμης μοίρας ως προσθετές παροχές. Διότι η διαδοχή αυτή χωρεί εφόσον και στην έκταση που δεν υπάρχει διαδοχή από διαθήκη. Συνεπώς, δεν μπορεί, εν είδει διαγνώσεως αρχής, να γίνει δεκτός κανόνας ότι ζητήματα που ανακύπτουν εντός του υποσυστήματος των κανόνων για την αναγκαστική διαδοχή θα πρέπει να αντιμετωπίζονται προς την κατεύθυνση της εύνοιας προς τους αναγκαίους κληρονόμους. Κάθε ζήτημα εξετάζεται από καθαρή αφετηρία και με τα γενικά κριτήρια ερμηνείας των εφαρμοστέων κανόνων, προκειμένου να διαγνωσθεί σε ποια έκταση προστατεύεται ο μεριδούχος μέσα στο πλαίσιο της ελευθερίας του κληρονομούμενου ως προς τη «διάθεση» της περιουσίας του.

13. Το προηγούμενο συμπέρασμα δεν μεταβάλλεται από τη συνταγματική πλευρά του θέματος. Η ελευθερία του διατιθέναι θεωρείται ότι βρίσκει έρεισμα στα άρθρα 5 § 1 και 17 του Συντάγματος και ο θεσμός της αναγκαστικής διαδοχής συνδέεται κατά ορισμένη άποψη με την προστασία της οικογένειας με βάση το άρθρο 21 § 1 του Συντάγματος. Έτσι διανοίγονται οι εξής κυρίως δυνατότητες: α) Η αναγκαστική διαδοχή αποτελεί γενικά ή μπορεί να αποτελεί *in concreto* ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελευθερίας του διατιθέναι· β) η αναγκαστική διαδοχή αποτελεί επιτρεπτό κατ' αρχήν (συνταγματικά ανεκτό, αλλά όχι συνταγματικά επιβεβλημένο) περιορισμό της ελευθερίας του διατιθέναι· γ) η αναγκαστική διαδοχή είναι συνταγματικά επιβεβλημένη. Ακόμη όμως κι αν ισχύει το τελευταίο, θέση πάντως που δεν υποστηρίζεται επαρκώς²⁴, δεν μπορεί να θεμελιωθεί, ως πρόσθετο βήμα, δηλαδή αναλυτικά από την αφετηρία αυτή, προβάδισμα με το προαναφερθέν περιεχόμενο ότι ζητήματα που ανακύπτουν εντός του υποσυστήματος των κανόνων για την αναγκαστική διαδοχή θα πρέπει να αντιμετωπίζονται προς την κατεύθυνση της εύνοιας προς τους αναγκαίους κληρονόμους.

στην § 2, υπό III 3.2. αρ. 213 ορισμένα ιστορικά στοιχεία για τη διαμόρφωση του δικαίου της νόμιμης μοίρας, κυρίως υπό το πρίσμα της σχέσης ανάμεσα στην ηθική αφενός και στην περιουσιακή αφετέρου πλευρά του συμφέροντος των αναγκαίων κληρονόμων) -, είναι αυθαίρετο το συμπέρασμα, από μια τέτοια αφετηρία, ότι, στη βάση μιας σχέσης κανόνα - εξαίρεσης, η προστασία των μελών της οικογένειας ως μεριδούχων έχει υπεροχή και προβάδισμα έναντι της ελευθερίας του διατιθέναι. Διότι νοείται, η τελευταία να διατηρεί το προβάδισμα και όταν ενισχύεται η θέση του μεριδούχου (πρβλ. Λιτζερόπουλο, § 27 Α, Β).

24. Διότι γίνεται ανεκτή η έλλειψη διασφάλισης ότι θα υπάρξει πράγματι περιουσία, ώστε να έχει πρακτικό νόημα το δικαίωμα νόμιμης μοίρας.